

A VÁRMEGYEI RENDSZER FEJLŐDÉSE

KIRÁLYI VÁRMEGYE - VÁRISPÁNSÁG - NEMESI VÁRMEGYE - VÁRMEGYEI TÖRVÉNYHATÓSÁG

A vármegye a magyar államiság legrégebb, Szent István korától folyamatosan fennálló intézménye. A megye mind a mai napig a középszintű igazgatás szerveként működik, s az az igény élteti, hogy az egyetlen központi államhatalom és a sok ezernyi helyi közösség között szükség van egyféle típusú, de véges számú közvetítő tényezőre. A megye ezeréves folyamatosága tehát e feladat szakadatlan ellátásából adódik, miközben az intézmény számtalan változáson ment át.

A rendelkezésünkre álló adatok teljes egyértelműséggel amellett szólnak, hogy a vármegye Szent István korában alakult ki.

A kétirányú - alulról és felülről történő - szorításnak a vérségi nemzetség nem tudott ellenállni, s a 11. század folyamán összeroppant. Az új társadalomszervező elv a területiség lett. A kialakuló elit ezt oly módon tudta megteremteni, hogy - a közhiedelemmel ellentétben - nem végzett nagyszabású áttelepítéseket (ereje sem lett volna hozzá), viszont - és éppen ez mutat gyengeségére - mindenkinek megadta a távozás lehetőségét, aki élni akart a szabadsággal, vagyis nem akart személyes szabadsága elvesztésével az állami (és a vele együtt fellépő egyházi) tényezők alattvalójává lenni.

A területiség elvét, a korábban együtt élő vérségi nemzetségek megbontását tehát alapvetően a helyben lakó népesség (avarok, szlávok, onogurok) leigázása, a kalandozó hadjáratok révén külföldről behozott foglyok szolgálatba állítása és a szabadságra igényt tartó magyarok elvándorlása együttesen teremtette meg.

Természetesen továbbra is maradtak egymás közelségében vérrokonok, de immár nem az ő vérrokonosságuk határozta meg a társadalom felépítését, illetve az állam őket nem mint vérrokonokat, hanem mint egymás mellett élő alávettetteket vette számba.

A vérségi nemzetségek (nevezhetjük őket vertikális nemzetségeknek is, mert a nemzetségtagok gazdagjait és szegényeit egyaránt magukban foglalták) a 11. század folyamán elvesztették társadalomszervező funkcióikat.

A nemzetség helyébe a település lépett, amelyet az állam mint együtt élő (olykor egyes tagjaiban akár még vérrokon) egyedek összességét határozta meg.

Az új társadalomszervező elv - a területiség - Magyarországon a várispánságban és a vármegyében realizálódott. Míg azonban a vérségi nemzetség a rokonsági összetartozás okán spontán létrejött, külső hatásoktól mentes, természetes emberi közösség volt, addig a területi elv - amely voltaképpen már a törzsek alakulásában is meghatározó volt - az állam erőszakos, mesterséges szervezőmunkájának eredményeképpen öltött testet.

A KIRÁLYI VÁRISPÁNSÁG

A magyar közigazgatás valóságos, a szó igazi értelmében közigazgatást jelentő története a várispánságokkal és vármegyékkel kezdődik. Ma már többé-kevésbé világos, hogy az ezredforduló táján Szent István két szervezetet hozott létre, melyek eredeti állapotuk szerint igen közel álltak egymáshoz, főként pedig azonos alapon épültek fel: a területiség elvén.

A latin források (talán éppen a kezdetben meglevő erős hasonlóság okán) mindkét intézményt comitatusnak nevezték; ez a körülmény nagyon sokáig elfedte azt a tényt, hogy mögötte valójában kétféle intézmény húzódik meg.

A várszervezetet azért, hogy a megyétől megkülönböztethessük, várispánságnak hívjuk.

Hajdan nem vármegye volt, hanem a várnak a megyéje. Még a 11-12. század fordulóján is Kálmán király egyik törvénykönyvének latin szövege szerint a király valamelyik vár megyéjébe (civitatis mega) ment. Ez azért becses adat, mert egyrészt igazolja „a vár megyéje” kifejezés meglétét – amit az 1009. évi veszprémi adománylevelél alapján fel lehetett tételezni –, másrészt nem latinul (terminus, finis), hanem magyarul, szlávból átvett magyar szóval (mega, azaz medja) nevezi meg a határt.

A várispánság: István király (illetve az ő művét folytató utódai) a királyi birtokok jelentős részét a várakhoz csatolták. E várak túlnyomórészt földvárak voltak, amelyeket vagy bronzkori előzményekre támaszkodva vettek birtokba és újíttak meg, vagy pedig a 10. század végétől kezdve maguk a magyarok építettek. A várak voltak az újonnan kialakuló területi intézményrendszer központjai. A várba ültette be István a maga emberét, akit latinul comesnak, magyarul ispánnak (vagy a comes civitatis tükörfordításaként várispánnak) neveztek.

A várispán a király megbízásából járt el a király magánbirtokain. A különböző feladatok ellátásához tisztségviselőkre volt szüksége, így

- az igazságszolgáltatást végző és a helyettesi feladatokat ellátó **udvarispánra (curialis comes)**,
- a vár ügyeit gondozó **várnagyra (maior castri)**,
- a hadügyeket felügyelő **hadnagyra (maior exercitus)**,
- az információkért „felelős” maior preconumra (archaikus szóösszetétellel csősznagynak mondhatnánk)
- és a határvidéken az őrnagyra (maior speculatorum).

Az ispán mellett (a szó szoros értelmében is mellette, közvetlen fizikai közelségében) foglalt helyet **a várban a pap**, aki a várkerület papja, a pogány nép keresztelője volt, majd az egyházszervezet alapjainak kiépülése után a térség papjainak felügyelője, esperese lett. A várban, illetve a vár alján épültek fel **a börtönök és az istállók**, melyekben az új törvények ellen vétőket, illetve az elkóborolt, gazdátlan állatokat őrizték.

Itt telepedett meg az a népesség is, amely a vár adminisztratív (állami és egyházi) feladatokat ellátó személyzetét szolgálta ki. Nem véletlen, hogy itt, a város helyen jött létre Magyarországon az első város (maga a város szó is a vár szó -s képzős alakjából származik), amely az árucserre színterül szolgált.

Mivel a 11-12. században Magyarországon önálló gazdálkodás folyt, egy birtokos akkor volt igazán gazdag, ha birtokai – a földrajzi adottságoknak megfelelően – különféle területeken, nem egy tömbben helyezkedtek el (a szórtság volt az előfeltétele annak, hogy saját birtokairól juthasson gabonához, borhoz, halhoz stb., vagyis egyaránt kellett rendelkeznie gabonatermelő, szőlőművelésre alkalmas földekkel, halat adó vizekkel).

A várhoz tehát nem egy tömbben, hanem a vár közelében és nemritkán attól tekintélyes távolságra fekvő különféle birtokok, ingatlanok tartoztak. Ezt a szervezetet nevezzük várispánságnak.

A várispánság tehát a várhoz rendelt, tarka összevisszaságban elhelyezkedő királyi birtokok összessége.

Kivétel nélkül a király magánbirtokait fogta át, azokat a földeket, amelyek felett a király mint földesúr magánjogi fennhatóságot gyakorolt.

A KIRÁLYI VÁRMEGYE

A Szent István által létrehozott másik intézmény a vármegye. Megye szavunk szláv eredetű, onnan medja alakban került át a magyarba, bizonyos évtizedekkel Szent István kora előtt. A szónak a szlávban kizárólag határ, valaminek a széle, vége jelentése volt, csakis ebben az értelemben vehette át a magyar nyelv. (A medja szónak a szláv nyelvekben egyáltalán nincs összefüggő területet, igazgatási egységet kifejező jelentése.) A szó a végső fokon iráni eredetű vár és a szláv eredetű megye szavak összetételéből alakult, a szóösszetétel tehát a vár határa jelentéssel rendelkezett az első évszázadokban. Ennek latin-szláv alakja fenn is maradt Kálmán király I. törvénykönyve 37. cikkelyében civitatis mega (a vár megyéje, vagyis határa) alakban és jelentésben.

A vármegye olyan területet jelölt, amely a várispánság központja, a vár körül feküdt, önmagába visszatérő vonal határolta, azaz a vármegye egyetlen összefüggő területi tömböt alkotott. A megye ily módon a várat és vidékét, a várhoz rendelt térséget jelentette. A legkorábbi állapot szerint ezt a Veszprémvár megyéje, Fehérvár (azaz Székesfehérvár) megyéje stb. kifejezéssel írták körül.

A vármegye területén döntően a király magánbirtokai terültek el, ez a magyarázata annak, hogy a várispánság (amely királyi magánbirtokokat fogott át) és a vármegye – főleg a korai időszakban – nagyrészt fedte egymást.

Ugyanakkor már a legkorábbi időben is találunk a vármegye területén nem királyi birtokot, és gyakori eset volt, hogy egy vármegye területén egy másik királyi várhoz csatolt várföldek helyezkedtek el.

A vármegye tehát az államigazgatás szerve volt, amelyet Szent István korában, illetve az utána következő két évszázadban a király testesített meg.

Nagyon jellemző, hogy a vármegyének sem külön vezetője, sem önálló tisztikara nem volt. A várispánságot irányító várispán (comes civitatis) egyszersmind vármegyei vagy megyésispán (comes comitatus) is volt, a várispánság tisztikara (várnagy, hadnagy stb.) - ha a szükség úgy hozta - a várispán megbízásából vármegyei ügyekben is eljárta.

A király tehát egyazon vezető réteg révén kormányozta magánbirtokait (a várispánságot) és az állami közigazgatási egységet (a vármegyét).

A korai magyar közigazgatás e modellje mintegy két és fél évszázadon át, Szent Istvántól nagyjából a tatárjárásig, illetve a 13. század második feléig fennállt. Valójában azonban már Szent István király óta a lassú, majd a 13. század elejétől a gyors hanyatlás jeleit mutatta. Egyrészt Szent István óta folyt a királyi birtokok eladományozása, mely Imre és II. András királyok korában már hatalmas méreteket öltött. A várispánság tehát lassan elvesztette létalapját. Másrészt valamennyi királyunk adományozott különböző társadalmi csoportoknak mentességeket az ispán joghatósága alól (elsősorban az egyházaknak, majd magánosoknak is); ezzel pedig az ispán fennhatósága nem csupán földterületben, hanem az igazságszolgáltatásban és a hadakozásban is egyre szűkebb körre szorult vissza.

A királyi várispánság és a királyi vármegye (a királyi jelzők arra utalnak, hogy a király dominanciája jellemezte ezeket az intézményeket) ugyanis egymást kiegészítve szervezte az országot (a király) haderejét és végezte az igazságszolgáltatást. Amikor mind többen kaptak mentességet az alól, hogy az ispán ítélőszéke elé kelljen állniuk, s az ispánnal együtt, annak vezetése alatt kelljen hadba vonulniuk, akkor ez az egész kettős modell a légtüres térbe kezdett szorulni. A tatárjárás katonai kudarca egészen nyilvánvalóvá tette ezt. A várak katonasága nem volt képes feltartóztatni az országba törő mongolokat, sőt a kevésbé gondozott, jelentős erőt nem képviselő földvárakra épülő védelmi rendszer kártyavárként omlott össze. Kiderült, hogy a Szent István-i közigazgatási modell elvesztette létalapját, anakronisztikussá vált.

VÁRMEGYE - VÁRISPÁNSÁG ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A kétféle intézmény között számos fontos különbség figyelhető meg:

- A megye területén többféle tulajdonú föld feküdt - nagy része persze annak is királyi kézen volt -, a várispánság birtokállományát viszont kizárólag királyi (a királyi várhoz kapcsolt) ingatlanok tették ki.

- A megye összefüggő területre terjedt ki, a várispánság pedig szórt birtokokat - nemritkán enklávékat - foglalt magában. A várispánság földjei olykor akkora távolságra feküdtek egymástól, hogy a szomszédos vagy még távolabbi megye területére estek.

- A két szervezet (a vármegye és a várispánság) megszületésének pontos módját nem tudjuk, de az elhatárolódás alapvető motívumát ismerjük. Ha egy várat a király központnak jelölt ki és körülhatárolta területét, akkor megyét (vármegyét) hozott létre, amennyiben viszont kijelölte, hogy mely települések és népek szolgálják e várat, akkor várszervezetet alkotott.

Az István korában létrejött vármegyék (várispánságok) számát 30 körülire tehetjük. Meglepő, hogy a két szervezet számos vonatkozásban egyetlen intézményként viselkedik, vagyis a kettősséget (a különválasztást) nem vitték következetesen véghez - sem Szent István király nem tette ezt meg, sem utódai.

Mindenekelőtt közös volt a vár. Nem volt más a megyeközpontként szolgáló vár, mint az a vár, amelyhez földesúri jogon birtokok tartoztak. Ebből az is következik, hogy minden korai megye vára egyszersmind várispánsági központ is volt. **A Szent István kori megyének szükségszerűen várispánságnak kellett lennie, ugyanakkor fordítva nem igaz: nem minden várispánság mögött állt megye.** Az 1009. évi veszprémi adományleveléből véve a példát: Veszprém, Fehérvár, Kolon és Visegrád egyszerre volt megyeközpont és a hasonló nevű várispánság központja, de Úrhida, amely várispánságnak tekinthető, soha nem alakult vármegyévé.

Nem csupán a vár volt közös a két intézmény között, hanem az ispán személye is. Szent István úgy rendelkezett, hogy „ha valakit a szolgák közül [...] vár élére állítanak, tanúbizonyságát az ispánoké között fogadják el”. Vagyis az ispánná történő kinevezés kizárólag a király akaratától függött, s az uralkodó akár még szolgarendűt is állíthatott a vár és ezzel együtt a vármegye élére. Leginkább azonban az a feltűnő, hogy nincs külön tisztikara a várispánságnak és a megyének. Nem csupán az ispán közös, de az ispánt kiszolgáló apparátus is.

Az is vitán felül áll, hogy a várispánság - amely kizárólag királyi várakhoz kapcsolt földeket és népeket fogott össze - alapvetően katonai feladatot ellátó intézmény volt. A hadnagy, az őrnagy és bizonyos értelemben még a kikiáltók előljárója is katonai jellegű funkciót töltött be, végső soron az ispán is katonai jellegű

intézmény élén állt, továbbá a várhoz rendelt népesség legfőbb feladata a katonáskodás volt. **A magyar hadszervezet egészen a tatárjárásig egyértelműen a várispánságokon alapult.** Mivel azonban az ispán joghatósága már Szent István uralkodásának elejétől kiterjedt a várispánságokon – azaz a várhoz kapcsolt királyi birtokokon – kívül a megyére, vagyis a várhatárokon belül fekvő, mások tulajdonában levő birtokokra is, királyi felhatalmazás alapján ott az uralkodót képviselte.

Ha bizonyos vonatkozásban dilemmánk – vagyis hogy mi volt előbb, a vármegye vagy a várispánság – a tyúk és a tojás elsősége közti vitára hasonlít is, a mi esetünkben nagy valószínűséggel lehet a prioritás kérdésében dönteni: **Szent István elsősorban várispánságokat (és nem vármegyéket) létesített, vagyis a királyi várbirtokokat kívánta egy szervezetbe összefogni, de rögtön ezt követően vagy ezzel együtt a várispánságokat (a szórt területi szervezetet) összekapcsolta a következetesen területi elv szerint létesített intézményekkel, a megyékkel.**

Az is erre mutat, hogy az ispán kinevezéséből következően automatikusan gyakorolt hatalmat a várispánság felett, ahhoz azonban, hogy ezt a megye vonatkozásában is megtehesse, külön uralkodói felhatalmazásra volt szüksége, s itt kezét erősen megkötötték az ispáni fennhatóság alóli – egyre gyarapodó számú – mentességek.

Szent István korában a várispánság és a vármegye még nagyon közel állt egymáshoz, de teljesen már akkor sem esett egybe.

A várispánság kizárólag királyi várbirtokokat tömörített, a vármegye területén is túlnyomórészt királyi tulajdonú ingatlanok feküdtek. (Ezért nevezi a szakirodalom a Szent István utáni negyed évezred megyéjét királyi vármegyének.) Az idő múlásával azonban a helyzet változott. Már Szent István korától kezdve más és más társadalmi csoportok – egyháziak, utóbb városok, nemesek – szereztek mentességet az ispán joghatósága alól, ami csökkentette az ispáni tiszt erejét. Jóval Szent István után elkezdődött, majd nagy méreteket öltött a királyi várbirtokok eladományozása, ami a várispánságot – és az erre épülő magyar hadrendet – ásta alá.

A várispánságról a 13. században bebizonyosodott, hogy kicsúszott a lába alól a talaj, légüres térbe került, túlélte önmagát. A királyi vármegye is csak addig állt fenn, amíg létének a királyi birtok megyebeli túlsúlya hatalmi nyomatókat adott, amint ez megingott (ugyancsak a 13. században), a királyi vármegye végórája szintén ütött. A korai, Szent István által kialakított modell a társadalomnak semmi beleszólást nem biztosított az ügyek (saját ügyei) intézésébe, hiszen az ispánt a király nevezte ki, a várispánság tisztikarát pedig az ispán.

Egy feltörekvő új társadalmi csoport, a régi típusú ispáni hatalomtól amúgy is jobbára mentességet szerzett nemesség részt kért magának a közigazgatásból. A megváltozott viszonyokkal felszínre tört igények ásták meg a várispánság és a királyi vármegye sírját, s ezek bonyolult együttműködésükben eredményezték a 13. században egy új jellegű közigazgatási szerv, a nemesi megye megszületését.

Mindaz, ami Szent István korában az államot jellemezte, a király, a királyi tanács, a falunagy – hogy csak azokat a fogalmakat említsem, amelyek István két törvénykönyvében előfordulnak, tehát bizonyíthatóan egykorúak első királyunkkal – , mára már elsüllyedt az idő feneketlen kútjában, egyedül a megye (vármegye) maradt meg ezek sorából. Persze, nem a mai megye folyamatos a Szent István korival, hanem az általa ellátott hatáskör – és az ennek kapcsán alkalmanként változatlan területi kiterjedés –, valamint mai napig megőrződött, történetileg kialakult neve rokonítja azzal.

A KIALAKULÓ KÖZNEMESSÉG

A nemesség évszázadokon át a királyi vármegyében, de a királyi várispánságon kívül élt.

Különbösen is a nemes (nobilis) szó a 13. század első évtizedeiig csak a társadalom legszűkebb vezető rétegét, az arisztokratákat, az oligarchákat jelölte. Ők idővel – éppen mert a mindenkori uralkodó legszűkebb kíséretét alkották – igazságszolgáltatási téren mentességet szereztek a vármegyei ispán joghatósága alól (elérték, hogy ügyekben közvetlenül a király és ne annak helyi képviselője ítéljen), katonai téren pedig vonakodtak a megyésispán vezetése alatt hadba vonulni.

A 13. század végével megszülető köznemesség elődei (nobilis regni, szó szerint országos nemes) a királyi szerviensek és a várjobbágyok voltak.

A *királyi szerviens* szabad ember volt, földbirtokkal rendelkezett, a megyésispán igazságszolgáltatási és katonai hatalma alatt állt, hiszen a hajdani szabadság maradványaként megőrizte fegyverviselési jogát (ami idővel a király számára történő katonaszerelés kötelezettségévé alakult), ahhoz azonban nem volt kellő befolyása, hogy mentességet szerezzen a megyésispán bírói széke előtti megjelenéstől.

A *várjobbágy* pedig nem csupán a királyi vármegye, hanem – lévén a királyi várszervezet tisztje – a királyi várispánság fennhatósága alatt is élt.

A későbbi köznemességet alkotó két nagy társadalmi csoport közül a királyi szerviensek öntudatra ébredésének első biztos jele az 1222. évi Aranybulla kieszközlése, ahol a későbbi, ún. sarkalatos nemesi szabadságjogokat (ítélkezési, katonaszerelési kiváltság, adómentesség, javaikkal való szabad rendelkezés) sikerült a maguk számára biztosítaniuk. Az Aranybulla érzékeny csapás volt a királyi vármegye modelljére. Amit nem sikerült az egyes királyi szervienseknek külön-külön elérniük, azt társadalmi méretekben, közösen biztosították a maguk számára.

Amikor a hajdani szerény királyi helytartó, vagyis az ispán egyre inkább nagy hatalmú előkelő (újonnan terjedő szóval: báró) lett, aki maga alá akarta gyúrni (nem alávetésre, hanem szolgálatra) a királyi szervienseket és a várkötelékből szabadulni igyekvő várjobbágyokat, a Zalán innen és túl lakó szerviensek

nevezetes 1232. évi ítéletlevele arra vetemedett, hogy a messze fölöttük álló Atyusz bánt úgy említette, mint „aki egy volt közülünk”.

A helyi terminológia már régen megadta a kisebb birtokosoknak az addig csak a felső elitnek kijáró nemes (nobilis) minősítést, holott a király szemében ők még mindig csak királyi szerviensek (azaz királyi szolgák) voltak.

A kialakuló köznemesség menekült a bárókká váló arisztokraták hűbéri szolgálatba kényszerítő hatalma elől, ezzel együtt menekült a királyi vármegye romjain hatalmat gyakorló megyésispán oltalma alól. Természetes szövetségese a királyi hatalom, de a lényegében függést jelentő szövetség nem volt annyira szoros, hogy a királyi szerviensek ne vitatták volna el a megyében az ítélkezés kizárólagos jogát a királyi hatalom letéteményesétől, a királytól mindinkább függetlenedő megyésispántól. 1232-ben a zalai szerviensek arra kértek és kaptak engedélyt a királytól, hogy „mi magunk bíraskodhassunk és az elnyomottaknak és vég nélkül sérelmeket szenvedőknek teljes igazságot szolgáltatassunk”.

A KIALAKULÓ NEMESI MEGYE

A nemesi megye azonban – a közhiedelemmel szemben – nem ekkor született meg, még ha a zalai ítéletlevelnek van is olyan eleme, amely rokonságot jelez a későbbi nemesi megyével.

A nemesi megye voltaképpen sajátos kompromisszum a királyi hatalom és a köznemességgé egyesült királyi szerviensek és várjobbágyság (várjobbágnyi elit) között.

A megyében (amely területileg a királyi vármegye alapjain épült ki, de mivel függetlenedett a vártól, immár vármegye aligha volt) a főhatalmat a király által kinevezett ispán (utóbb főispán) gyakorolta.

A megyének immár önálló tisztikara volt: az alispán ugyan a (fő)ispán familiárisa, de a négy, egyes helyeken kevesebb szolgabíró már valóban a megye nemességét képviselte. A szolgabíró neve latinul iudex nobilium formában rögzült. A magyar megnevezés még azt a helyzetet rögzíti, amikor a (királyi) szolgák – a szerviensek – bíráiként szerepeltek, a latin pedig már a nemesek képviselőit utal.

A terminológiai váltás mindenestre a 13. század utolsó évtizedeiben végbement, s az 1267. évi – és egy újabb „Aranybulla” kiadásával záruló – esztergomi gyűlést követően sorra jöttek létre az egyes megyékben a nemesi megye intézményei. A nemesi megye azonban éppen csak megszületett az Árpád-kor végén, amikor a tartományúri hatalom már megfojtással fenyegette. Csak a tucatnyi báró tartományúri hatalmának megtörését követően folytatódhatott, illetve bizonyos megyékben ekkor vehetett nagyobb lendületet a nemesi megye berendezkedése.

A 13. században, amelyben a királyi vármegye romjain a királyi várispánság túlhaladásával megteremtődött a nemesi megye, a nemzetségi szerveződés újbóli megjelenéséről olvashatunk a forrásokban. Persze nem a régi, általunk fentebb vertikálisnak mondott nemzetségek keltek életre, hanem új, bátran horizontálisnak

nevezhető nemzetségek születtek. Ez azt jelenti, hogy immár nem egy nemzetség fogta át a vérrokon családok egész vertikumát, hanem egy-egy horizonton a társadalmi tagolódásnak megfelelő nemzetségek jöttek létre. Így szerepelhetnek a kútfőkben 1208 óta az ún. úri nemzetségek (amelyek az egy közös őstől származó elit tagjait fogják át), a várjobbágy-nemzetségek (amelyeknek tagjai a korlátozott szabadsággal rendelkező várjobbágyok) és olyan nemzetségek, amelyek egy-egy alávetett társadalmi csoport vérrokon tagjaira terjednek ki (pl. udvarnok-nemzetségek). A vérségi szerveződés tehát feléledt, bár társadalomszervező erővé többé nem vált.

HATÁRVÁRMEGYE, HATÁRVÁRISPÁNSÁG

Az Árpád-kori határvédelem korai intézményeivel kapcsolatosan rendszeresen találkozhatunk történetírásunkban a határvármegye, a határvárispánság, a határvár és a határispánság fogalmával.

Határvármegyének (confinium) azokat a megyéket szokás tartani, amelyeknek az ország határaival érintkező területén a megyéével azonos néven emlegetett várispánság működött (pl. Nyitra, Újvár stb.). Nem tartoznak közéjük tehát azok a megyék, amelyek a királyi vármegyék klasszikus típusába sorolhatók ugyan, de az ország belsejében fekszenek (pl. Fejér, Veszprém stb.), sem pedig azok, amelyek, bár határ mentiek, várispánságuk nem volt, mivel királyi erdőuradalmakból a 12. század közepén vagy inkább végén megszervezett erdőispánságként alakultak megyévé a 13–14. század folyamán (pl. Sáros, Bereg stb.).

A határvárispánságot (marchia) ugyanazon a módon választhatjuk el a határvármegyétől, ahogy a várispánság és a vármegye intézményét általában is megkülönböztetjük egymástól.

A várispánságok (comitatus castri) ugyanis a sajátos feladatkörrel rendelkező uralkodói birtoktípus, a királyi várszervezet egyes helyi egységei voltak, amelyeknek a szórtan elhelyezkedő birtoktestei egyfajta, területileg össze nem függő uradalmat alkottak a központként szolgáló várral együtt. A vármegye ellenben – amint az az utóbbi évtizedek eredményei nyomán ma már egyértelműen megállapítható – területileg zárt igazgatási egységként írható le, amelynek területéhez a helyi várispánság földjein túlmenően az egyéb királyi (királynéi, hercegi), valamint az egyházi és a világi (magán)birtokok is hozzátartoztak. A „várispánság” és a „vármegye” tehát különböző intézményeket jelölő fogalmak, jóllehet Árpád-kori forrásaink gyakorta mindkettőre ugyanazt a kifejezést, a comitatust ('ispánság') alkalmazzák.

A határvárispánság minősítés történetírásunkban azokhoz a várispánságokhoz kapcsolódik rendszerint, amelyek várai a mai fogalmaink szerinti országhatárokhoz közeli helyeken létesültek, s ily módon felmerül velük kapcsolatban a határvédő funkció gyanúja, ugyanakkor viszont – ellentétben a várispánságok többségével – nem szerveződött körülöttük vármegye. Ilyen megfontolások alapján tartják általában határvárispánságnak a Vág folyó völgyében épült várak (pl. Szolgagyőr, Bolondóc stb.) ispánságait, s néhány más, az ország egyéb vidékein létesült hasonló várispánságot (pl. Locsmánd, Kovázd stb.).

A határvármegyék és a határvárispánságok határvédő jellege mellett szóló érvként földrajzi helyzetük mellett azt is figyelembe szokás venni, hogy 13. századi adataink szerint ezek ispánsági népei között ott találjuk a határőrökként azonosított örök (speculatores) és lövők (sagittarii), valamint a várispánság tisztségviselőinek sorában szerepel az őrnagy (maior speculatorum).

Megállapítható, hogy mind a határvármegye, mind a határvárispánság fogalma azon az elgondoláson alapul, mi szerint az Árpád-kori határvédelem már a korai időkben, a 11-12. században is – legalább részben – a várispánságok intézményére támaszkodott.

A határvédelem ezen korai intézményrendszere a későbbiekben részint új elemekkel bővült, részint átalakult. A 13. század második harmadára a határispánság (marchia) típusa eltűnt, bár megjegyzendő, hogy az Erdély délkeleti szegletében kialakított székely ispánság főbb vonásai – a megyeszervezettől független, határvédelmi funkcióval (is) rendelkező, önálló ispánság – szembetűnően egyeznek a (szerémségi) marchia ismert jellemzőivel.

Források:

Kristó Gyula : A nemesi megye születése – Rubicon 1994./4-5.

Kristó Gyula: A királyi vármegye eredete –Rubicon 2001./7. – Századok 2002. (136.)

Zsoldos Attila: Confinium és marchia - Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről – Századok 2000. (134.)

A HŰBÉRISÉG

KLASSZIKUS EURÓPAI HŰBÉRISÉG - MAGYAR HŰBÉRISÉG

A hűbériség nyugat-európai intézmény, mely germán és antik elemek: a vazallitás és a beneficium szintéziséből fejlődött ki.

A hűbéri államban az uralkodó (király) egy hierarchikus rendszer, a hűbéri piramis élén állva, a neki személyesen lekötelezettek (vazallusok) és ezek lekötelezettjei (alvazallusok) által, illetve velük megosztva gyakorolta a közhatalmat a hűbéri láncolatból kirekesztettek felett.

A hűbériség gyökerei:

Amikor Chlodvig leszármazottjai között a 6-7. században mind kíméletlenebb harcok folytak, egyre többen álltak - védelmet keresve - szabad jogállásuk megőrzése mellett olyan szabadok szolgálatába, akik hatalmuknál és gazdasági erejükénél fogva magánhadsereget tudtak fenntartani, illetve annak kiépítéséhez fegyverforgatók alkalmazására kényszerültek. Ezeket a **védelemért szolgálatba lépő szabadokat a korabeli források függő szabadok (ingenui in obsequio) néven emlegették.**

A függő szabadok társadalmi helyzete nagyon különböző volt:

- A királynak vagy királynőnek személyes szolgálatot teljesítő és ezért különös védelemben részesülő elitharcos (antrustio) származására való tekintet nélkül a társadalom legtekintélyesebb rétegébe emelkedett.

- Más hatalmasok (optimates, proceres) kíséretének tagjait, mint kevésbé előkelőket, a gasindus névvel jelölték, de használtak rájuk más, a szolgákra alkalmazott megnevezéseket is, így a latin puert (ifjú), a kelta eredetű, ugyancsak ifjat, **szolgát jelentő gwast és ennek ellatinosodott változatát, a vassust, amely a 8. századtól már csak a függő szabadot, a „vazallust” jelölte.**

A vazallusi viszony olyan kétoldalú szerződéssel keletkezett, amellyel a szabad jogállású személy egy úr védelmébe és hatalmába (patrocinium, germán eredetű szóval mundium vagy mut) „kommendálta” magát.

A vazallus halálig tartó szolgálatot és engedelmességet fogadott, az úr pedig ellenszolgáltatásként védelmet és eltartást ígérve, új hívét háztartásába, illetve udvarába fogadta, vagy olyan helyzetbe hozta, hogy a vazallus önmaga tudjon megélhetéséről gondoskodni. Ez történhetett rendszeres tartásdíj fizetésével vagy beneficium adásával, tehát valamilyen földterület ingyenes rendelkezésre bocsátásával.

A Karoling-hűbériség

A vazallitás és a beneficium együttes jelentkezése Martell Károly, I. Karlmann és III. (Kis) Pippin időszakától vált gyakorivá. A 8. század első feléig szakadatlanul dúló frank beháborúk, valamint az alemannok, a bajorok, az aquitániaiak és a provanszálók ellen folytatott hadjáratok, továbbá a fríz, a szász és a szaracén veszély nagy létszámú, jól felfegyverzett, töretlen hűséggel szolgáló hadsereg kiépítését kívánta meg a frank majordomusoktól. **II. Pippin és fia, Martell Károly jelentős területeket osztott szét vazallusai között, hogy számukat megsokszorozza és a döntő feyvernemmé váló lovasság erejét növelje.**

III. Pippin még majordomusként saját birtokaiból is adományozott vazallusainak élethosszra szóló és vagyoni ellenszolgáltatástól mentes beneficiumokat. Ettől az időtől vált szokássá az is, hogy hercegek, grófok és más világi hatalmasságok, valamint a püspökök és az apátok is elkezdtek a király példájára adományozni. Ennek következtében – különösen a birodalom Rajna és Loire közti területein – a vazallusok száma nagymértékben megnövekedett. Amikor 768-ban Nagy Károly trónra került, már alapvető változás állt be a lekötelezési rendszerben: megtörtént a vazallitás és a beneficium „minden kényszer nélküli”, de facto (tényleges) egyesítése.

A 8. századra bekövetkezett változásnak egy további sajátossága, hogy míg a 7. században a magukat kommandáló vassusok rendszerint alacsonyabb társadalmi rendbe tartozó szabadok közül kerültek ki, a Karolingok – egyházi és saját birtokaik beneficiumba adásával – az előkelők egyre bővülő csoportját, többek között a hatalmat képviselő grófokat is vazallitásukba tudták vonni. Ezek pedig megnövekedett vagyonuknak köszönhetően hasonló módon szaporíthatták vazallusaik számát. **A társadalom elitjébe tartozók vazallussá válásával a vazallitás megtiszteltetéssé nemesedett.** A 9. század derekára szinte teljesen eltűnt az intézmény alacsony eredetére emlékeztető gasindus (cseléd) megjelölés, s általánossá vált a vassus elnevezés.

A vazallusi kötelék létrehozására a Karoling-korszakban is a kommandáció szolgált, ami nem volt más, mint egy önátadási aktus, illetve a másik oldalról nézve: a „hódoló” kezének elfogadása, kézbe fogása. Ermoldus Nigellus beszámolója szerint, amikor 826-ban Harald dán király Jámbor Lajos vazallitásába lépett, „összetett kezekkel önszántából átadta magát [...], és maga a császár tiszteletre méltó kezeibe vette ezeket a kezeket”.

A kommandációt eskü követte, amellyel a vazallus kötelezettségei teljesítésének szándékát és hűségígéretét erősítette meg.

A vazallus kötelezettsége általában katonai szolgálat teljesítésére szólt, de vonatkozhatott egyéb teendők ellátására is, mint például királyi vagy grófi vazallusok esetén bíraskodási, igazgatási, udvari, jószágkormányzói feladatokra.

A vazallust hűségígérete arra kötelezte, hogy urával szemben semmit ne tegyen: ne törjön ura életére, ne árulja el, ne engedjen országába ellenséget, ne helyeselje más hitszegését, és ne titkolja azt.

Az úrnak viszont gondoskodnia kellett vazallusa megélhetéséről. Az udvarában élőket, mint korábban is, „közvetlenül” látta el: ruházta, élelmezte őket, hadfelszerelést adott nekik, míg az udvaron kívül élőknek, különösen a saját földtulajdonnal (allódium) bíró előkelőknek, méltóságviselőknek benefíciumot adományozott. Nagy Károly uralkodásának második felétől ez leggyakrabban élethosszig szóló használatba adást jelentett, de megesett az is, hogy a király vagy a császár a benefíciumot tulajdonba (ad proprium) adta.

A 9. századra a benefícium juttatásának közvetlen oka mindinkább a vazallusi szolgálat elvárása lett.

A benefícium átengedése általában a tulajdonjog fenntartásával történt; a vazallusi jogok az úr vagy a vazallus halálával, tehát a személyes lekötelezés megszűnésével enyhészték el. Ezzel a vazallitás és a benefícium de jure (jogi) kapcsolata is megteremtődött.

A vazallitás és a benefícium jogviszonybeli kölcsönösségéből következett az is, hogy **vazallusa életében az úr nem rendelkezhetett szabadon a benefíciummal**, nem vonhatta el azt vazallusától a hűségzegést (hűtlenséget) vagy az azzal azonos elbírálás alá eső szolgálatmegtagadást kivéve. Az úr rendelkezési joga a benefíciummal azonban tovább korlátozódott. **A vazallus ugyanis a hűbérúr halála esetén az új úrnak, az elhalt örökösének ajánlhatta fel a kommandációt, amit az esetek többségében automatikusan elfogadtak.**

Így a rendelkezési jog korlátozásához vezetett a benefíciumban történő de facto öröklés is. Minthogy a lekötelezés a személyes tulajdonságok okán jött létre, és a benefícium a kommandáción alapult, az abban való öröklés lehetősége elvileg ki volt zárva, de ha a vazallus halála után annak fia a birtok tényéből fakadóan kommandációra jelentkezett, a hűbérúr azt rendszerint elfogadta. Az is megtörtént, hogy odaadóbb szolgálatteljesítést ígérve, az apa megállapodást kötött urával, mely szerint az ő halála esetén az úr vazallitásába veszi fiát.

A vazallitás elterjedésén nyugvó Karoling-politika azonban a hűbériség sajátosságaiból adódóan hosszabb távon nem tudott eleget tenni az elvárásoknak, és meggyengítette a királyi hatalmat. Ebben jelentős szerepet játszott a hivatali méltóság (honor) és a benefícium összeolvadása, illetve a hűbérúr király és vazallus közé „ékelődése”.

A grófok, örgrófok és hercegek hivataluk ellátásához a királytól javadalmat kaptak, amelyet – minden mástól megkülönböztetve – grófi hivatalon alapuló javadalomnak (res de comitatu), olykor hivatalnak (comitatus), kincstári birtoknak (fisci) vagy uradalomnak (villae) neveztek. Minthogy az államhatalom képviselői királyi vazallusok voltak, s az adományozás a benefícium módján történt, javadalmukat úgy is tekintették, mint benefíciumot.

Mivel a javadalom és a honor – miként a res de comitatu és a comitatus – egybetartozónak számított, magát a méltóságot a benefíciummal kezdték azonosítani. Azzal, hogy a közhivatalok a 9. század második felében az „örökölhető” benefícium jellegét öltötték, a király – különösen a Nyugati Frank

Birodalomban - lassan elvesztette lehetőségét a hatalom képviselőinek befolyásolására.

A vazallusi szerződésből következik, hogy nemcsak a vazallusnak, hanem az úrnak is vannak kötelezettségei. Ennek következményeként a vazallitás általánossá válásával a 9. század derekára az a nézet terjedt el a hatalmasok körében, hogy a vazallusi-alattvalói kötelezettségekkel szemben a királynak is léteznek kötelezettségei. Ez az elv látszik megvalósulni Német Lajos és Kopasz Károly 842-ben kötött megállapodásában, az ún. strassburgi esküben, amelyben Lajos és Károly emberei arra tettek fogadalmat, hogy ha uruk a másik féllel szemben szerződésszegést követ el, akkor megtagadják neki az engedelmességet.

A klasszikus hűbériség

A hűbériség klasszikus korszakának a 10. és a 13. század közötti időszak tekinthető. Az úr és a vazallus (a 10. századtól elterjedt jelölésekkel: senior, seigneur, Herr, illetve vassal, homme, Mann) - között a lekötelezés az önátadással és az arra vonatkozó akaratnyilvánítással - egy 13. századi francia formula szerint: „Sire, je deviens vostre hom” (Uram, az ön embere leszek) - jött létre. A kéznújtást és a nyilatkozattételt (együttesen: hommage, Mannschaft) az eskü (foi, Treue vagy Hulde), valamint a hűbércsók követte, de ez utóbbi aktus nem volt a szerződéskötés szükséges eleme.

A vazallus szerződésből fakadó kötelezettségei a korabeli felosztás szerint az **auxilium** (segítség) és a **consilium** (tanács) fogalmakkal foglalhatók össze. Az **auxilium** körébe a katonai szolgálat tartozott, amely a hűbér nagyságához igazodó létszámú csapat kiállítására vonatkozott. Kisebb vazallus esetén a 12. században hadi szolgálat címén már rendszerint pajzspénzt követeltek, illetve a szolgálat effajta megváltását tették lehetővé. Idetartozott a küldönci szolgálat, illetve a kíséretadás is.

Az úr alapvető kötelességét, a tartást csekélyebb mértékben direkt vagy hűbér, feudum (feodum, fief, Lehen) adásával teljesítette. A klasszikus korszakban a hűbérúr rendelkezési joga nagyon szűkre zsugorodott, különösen azért, hogy a 11. század végétől pusztán élethosszig szóló hűbér már kevés akadt, hiszen a hűbérek zöme örökölhetővé vált. A hűbér továbbra sem szállt át közvetlenül az örökösrre, annak hűségesküre (hommage-ra, Mannschaftra) és investitúrára kellett engedélyt kérnie. A 12. századra kialakultak a hűbéri öröklés szabályai is, amelyek országonként és területenként eltérőek voltak, mégis többnyire a primogenitúra elvét követték.

A hűbéri öröklés általánossá válása a hűbéri-vazallusi viszony eldologiasodásához vezetett, mivel a hűbér átszállásával **a személyi tulajdonságoknak semmi szerepük nem maradt a lekötelezésnél.** Az eldologiasodást erősítette a többszörös lekötelezés is. A több úr vazallításában lévő hűbéres helyzeténél fogva választhatott, hogy melyik úrnak szolgál, vagy úgy tehetett, mintha senkinek sem volna a vazallusa.

A hűbériség Magyarországon

Engel Pál szerint Magyarországon a hűbéri rendszer nem vert gyökeret. Az idők folyamán létrejöttek olyan függőségi viszonyok, amelyek így vagy úgy a hűbéri formákra emlékeztettek, de ez a hasonlóság nem szerkezeti volt.

A hazai familiaritás társadalmi funkcióját tekintve hasonlított ugyan a senior-vazallus kapcsolatra, de **nem épült birtokjogi viszonyon**. A prediális nemes hadkötelezettsége birtokra épült, mégsem volt feudális jellegű, nem szerződéses alapon illette meg birtokosát, hanem öröklött tulajdon, predium gyanánt. A prediális birtok nem volt feudum (beneficium), nem szerződés, illetve szerződéses kötelezettségek teljesítése alapján került valamely nemes birtokába.

A familiáris elnevezés a latin „família – család” szóból származik, és arra utal, hogy ezek a nemesek mintegy családot alkottak a politikai értelemben a család fejének számító hűbérúr körül.

A Magyar Királyságban a birtoklás alapformája mindvégig a feltétel nélkül öröklődő nemesi tulajdon maradt, amit nyugaton allodiumnak neveztek.

A magyar királyok birtokadományainak az a jellegzetessége, mely szerint az adomány a már megtett szolgálat viszonzásának (recompensatio) számított, s mint ilyen tételesen meghatározott kötelezettségeket nem rótt az adományosra, azzal a következménnyel járt, hogy az eladományozott birtok megmaradt az adományos, illetve – az oklevelek gyakori fordulatával élve – „örökösei és örökösei utódai” (heredes heredumque suorum successores) kezén.

Ugyancsak jelentős eltérés, hogy a nyugat-európai nemesség primogenitúrát (elszülöttséget) alkalmazó hűbéri rendszerben, az oldalágak sem öröklhettek.

Az Árpád-kori magyar uralkodók által adományozott birtokok öröklése ennél enyhébb feltételek között ment végbe, mert nem vette figyelembe a primogenitúrát, aminek következtében, pl. ha a második nemzedékben élő elsőszülött – öröklésre esélyes – férfinak nem volt fia, azaz az ő ága kihalt, a birtokot öccse, esetleg unokaöccse (illetve annak leszármazói) örökölte. (Legenyhébb feltételek az ún. „Szent Istvántól kapott birtokokhoz” fűződtek: mert ott az adományos valamennyi utódát (férfiági lemenőjét, akárhányan voltak és akármilyen messzire kerültek a családi ágakon) megillette az öröklés joga (ld. ősiség).

Az uralkodó illetéknéppen, hacsak utóbb a királyi kézre háramlás valamelyik esete be nem következett, elvben végleg lemondhatott a kérdéses birtokról. Az adományok egyszerű visszavétele ugyanis – bizonyára az előre kiszámítható politikai következmények miatt – nem volt szokás.

Egyetlen birtokforma volt csak, amely ettől különbözött: az ispáni tiszhez tartozó birtok, a későbbi honor, amelyet a törvények a proprium (szabad rendelkezésű saját birtok-vagyon) ellentétéként határoztak meg.

A honor nemcsak a tisztséget, méltóságot jelentette, hanem egyben a tisztséggel együttjáró, a tisztségviselőnek teljes haszonélvezetre átadott birtokot is.

A honor birtokosai, azaz akik a honorokat „tartják”, nem egyszerűen tisztségviselők, hanem hatalmas **szolgálati birtokkal** rendelkező nagyurak. A 14. századi honornak még az volt a leglényegesebb ismérve, hogy birtokok és jövedelmek tartoztak hozzá (ismert példa: az erdélyi vajda birtokai, pl. Déva vára is ide tartozott „sub honore voyuodatus existens” – írja róla a korabeli forrás).

Éppily természetesen beszéltek arról is, hogy a királyi váraknak azok a tisztségviselők a „birtokosai” akikre rá vannak bízva. A kor jogi fogalmai szerint ez a birtoklási forma kettős volt: a birtok „egyszerre” volt a királyé is, meg a tisztségviselőé is, mivel azt a módot, ahogyan a tisztségviselő a rábízott javakat a kezén tartotta, a legszívesebben a possidere, azaz birtokolni igével fejezték ki. A kortársak a jelek szerint ezt a kifejezést nagyon is komolyan vették, a honor viselőjét tekintették a jószág igazi urának, sőt ő maga is így értékelte a saját helyzetét. Nincs adatunk arra, hogy a királyi honorokhoz tartozó birtokokból bármiféle földesúri jövedelem jutott volna a király kincstárába, valószínű, hogy a honor határain belül minden domaniális jövedelmet a mindenkori ideiglenes birtokos élvezett. (Kivéve a kamara haszna, ami azonban nem földesúri, hanem királyi jövedelemnek számított.) Így a **honor, nemcsak megtiszteltetés számba ment (mint a neve ezt sugallaná), hanem jelentős jövedelmi forrás is volt birtokosa számára.**

A 14. századi Magyarország földjeinek ama része, amellyel a király szabadon rendelkezhetett, nagy kiterjedésű birtoktestekre, honorokra oszlott, és ezeket a királyság fő tisztségviselői tartották kezükön a jövedelmekkel együtt.

Az uralkodó a honorbirtokot – szemben az adomány egyéb, végleges vagy ideiglenes formáival – csak tetszése tartamára (durante beneplacito nostro) ruházta át, s így bármikor visszavehette. Az adománybirtok valamennyi fajtája közül így, a legkevesebb jogot a honorként tett adomány tartalmazta.

Ezért nem is volt szokás szabályszerű adománylevelet kiállítani róla. Az aktus feltehetőleg szóban történt, a birtok átvételéhez szükséges igazoló okiratot pedig a birtok népeihez szóló parancs formájában vitte magával az adományos.

Források:

Engel Pál: A honor - Történelmi Szemle 1981. (21.)

Béli Gábor: A hűbéri állam – Rubicon 1997/8.

Zsoldos Attila: Kárászi Bán és utódai – Századok 2001. (135.)

Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok - Magvető Könyvkiadó, Budapest 1986.

Kristó Gyula: Csák Máté – Gondolat kiadó, Budapest 1986.

Oktatási segédlet, szerkesztette: Barna Attila